

Зертханалық жұмыс №14

Еселік және айнымалы жұлдыздар

Жұмыстың мақсаты: әр түрлі сипаттағы екілік және еселік жүйелер мен айнымалы жұлдыздардың құрылымы, құрылысы және дамуы туралы идеяларды қалыптастыру; еселік және айнымалы жұлдыздардың сипаттамаларын анықтау мәселелерін шешу.

Құралдар-жабдықтар: астрономиялық күнтізбелер мен анықтамалықтар.

Жұмысты орындау үшін алдын-ала білу керек мәліметтер:

1. Астрономиялық күнтізбелерді
2. Жылдыздардың аталуы.
3. Жылдыздардың жарқырау спектрі

Қысқаша теориялық мәліметтер

Әр жұлдыздың жалтырауы оның жарқырауына тікелей пропорционал және бақылаушыдан қашықтық квадратына кері пропорционал болғандықтан, онда екі жұлдыздың жарқырауының қатынасы мынаған тең болады:

$$\frac{L_1}{L_2} = \frac{E_1}{E_2} \cdot \frac{r_1^2}{r_2^2} = \frac{E_1}{E_2} \cdot \frac{\pi_2^2}{\pi_1^2}.$$

Егер еселік жұлдыз болса, онда ондай жұлдыздың E қосынды жалтырауы еселік жұлдызды құрайтын (оның құрамдауыштарын) жұлдыздар жалтырауының сомасына тең:

$$E = E_1 + E_2 + \dots + E_n.$$

Бұл жағдайда жұлдыздың және оның құрамдауыштарының жалтырауын нөлдік шамадағы $m = 0$ жұлдыздың E_0 қосынды жалтырауымен салыстырады, сонда ерікті көрінетін m жұлдызды шамасы бар жұлдыз үшін:

$$\lg E = -0,4 \cdot m.$$

Екілік және еселік жүйелерде спутниктің негізгі жұлдызға қатысты орналасуы өлшенген ρ бұрыштық арақашықтықпен және оның θ позициялық бұрышымен, яғни солтүстік полюске бағытталған ρ бағытты құрайтын бұрышпен сипатталады. Спутниктің километрмен көрсетілген орбитасының A жартылай үлкен осі келесідей анықталады:

$$a = \frac{\alpha}{\pi},$$

мұндағы, α – доға секундтарында өрнектелген орбитаның үлкен жартылай осі, π – параллакс. Екілік жұлдыздың массаларының қосындысын $m_1 m_2$:

$$m_1 + m_2 = \frac{a^3}{P^2} + \frac{\alpha^3}{\pi^3 P^2};$$

Бұл формулада m_1 және m_2 Күн массасында өрнектелген, ал P – жылдарда айналу кезі. Осы жерден екілік жұлдыздың *динамикалық параллакс*ын анықтауға болады:

$$\pi = \frac{\alpha}{\sqrt[3]{P^2(m_1 + m_2)}}.$$

Тұтылатын айнымалы жұлдыздың V компоненттерінің орташа орбиталық жылдамдығын оның спектріндегі орташа позициясынан сызықтардың (толқын ұзындығымен) периодты ең үлкен ығысуынан табуға болады, өйткені бұл жағдайда қабылдауға болады:

$$V = V_r = c \frac{\Delta\lambda}{\lambda},$$

мұндағы c – вакуумдағы жарық жылдамдығы. Компоненттер жылдамдығының және жұлдыздың P айнымалы кезеңінің (бұл компоненттің айналу кезеңіне тең) табылған мәндері бойынша олардың абсолютті орбиталарының a_1 және a_2 жартылай осьтері есептеледі:

$$a_1 = \frac{V_1}{2\pi} P \text{ және } a_2 = \frac{V_2}{2\pi} P,$$

ал осыдан кейін салыстырмалы орбитаның үлкен жартылай осі есептеледі: $a = a_1 + a_2$ (a_1 және a_2 үшін формулаларда $\pi = 3,14$, параллакс емес).

1-есеп

Егер төрт еселенген жұлдыздың бірінші компонентінің жұлдыздық шамасы $m_1=+4,25$, екінші компонент біріншісінен үш есе әлсіз, ал үшінші компонент екіншісінен екі есе әлсіз, ал төртінші компонент біріншісінен 2,37 жұлдыздық шамаға аз болатын болса, оның көрінетін m жұлдыздық шамасын анықтаңыз.

Шешуі: Жұлдыздың қосынды жылтырауы былай анықталады:

$$E = E_1 + E_2 + E_3 + E_4.$$

Бірінші және екінші компоненттердің жұлдыздық шамасы берілгендіктен, еселік E жүйесінің жылтырауы E_1 және E_4 компоненттердің жылтырауы арқылы өрнектеледі. Сонда:

$$E = E_1 + \frac{E_1}{3} + \frac{E_1}{6} + E_4 = \frac{9}{6}E_1 + E_4.$$

$\lg E = -0,4 \cdot m$ формуласын қолдана отырып, E_1 мен E_4 -ті табуға болады:

$$\lg E_1 = -0,4 \cdot m_1 = -0,4 \cdot 4,25 \Rightarrow E_1 = 0,0200;$$

$$\lg E_4 = -0,4 \cdot m_4 = -0,4 \cdot 6,62 \Rightarrow E_4 = 0,0022;$$

Сонда:

$$E = \frac{9}{6} \cdot 0,0200 + 0,0022 = 0,0322;$$

$$\lg E = -0,4 \cdot m \Rightarrow m = -\frac{\lg E}{0,4} = \frac{\lg 0,0322}{0,4} = -\frac{-1,4921}{0,4} = +3,73.$$

Осылайша төрт еселік жұлдыздың көрінетін жұлдыздық шамасы +3,73-ке тең.

2-есеп

Персей шоқжұлдызындағы 1901 жылғы жаңа жұлдыз екі тәулік ішінде өзінің жылтырауын 12^m -нан 2^m -ге дейін ұлғайтты. Оның жарықтығы (ол түсіретін жарық) қанша есе өсті?

Шешуі: Тапсырманы шешу үшін Погсон формуласын қолдану керек:

$$\lg \frac{E_1}{E_2} = -0,4(m_1 - m_2) = -0,4(12 - 2) = 0,4 \cdot 10 = 4.$$

Яғни, жұлдыздың жарықтығы 10^4 есе ұлғайған.

3-есеп

Цефеиданың жылтырауының максимумында оның температурасы 9000 К-ға тең болса, ал минимумында температурасы 7000 К-ны құрайтын болса; бұл ретте көрінетін жұлдыздық шамасы 2^m -ге өзгертін болса, оның радиусының өзгеруін анықтаңыз.

Шешуі: $\lg \frac{E_1}{E_2} = -0,4(m_1 - m_2)$ Погсон формуласынан шығатыны $\frac{E_1}{E_2} = 10^{0,8} = \frac{L_1}{L_2}$ (бір жұлдыз қарастырылып жатқандықтан, онда $\frac{r_1^2}{r_2^2} = 1$).

Онда:

$$\frac{L_1}{L_2} = \frac{S_1 T_1^4}{S_2 T_2^4} \Rightarrow \frac{L_1 T_2^4}{L_2 T_1^4} = \frac{S_1}{S_2} = \frac{R_1^2}{R_2^2} \Rightarrow \frac{R_1}{R_2} = \frac{T_2^2}{T_1^2} \sqrt{\frac{L_1}{L_2}} = \frac{9000^2}{7000^2} \cdot \sqrt{10^{0,8}} \approx$$

4,14.

4-есеп

Жұлдыз спектрінде толқын ұзындығы $\lambda = 4227\text{\AA}$ болатын кальций сызығы спектрдің көк соңына $0,7\text{\AA}$ -ға жылжып кетті. Көру сәулесі бойынша жұлдыз қандай жылдамдықпен қозғалып келе жатқанын анықтаңыз.

Шешуі: Есептеу жүргізу үшін $V = V_r = c \frac{\Delta\lambda}{\lambda}$ формуласын қолдану қажет. Сандық мәндерді қойған кезінде мынаны аламыз:
 $V_r = 3 \cdot 10^8 \frac{0,7}{4227} \approx 49,68 \text{ км/с.}$

Жұмыстың орындалу барысы:

тапсырмаларды орындап, сұрақтарға жауап беріңіз.

Егер Жаңа Бүркіт жұлдызы жарқылға дейінгі көрінетін жұлдыздық шамасы $+10,5$ болса, ал жарқыл кезінде оның көрінетін жұлдыздық шамасы $+1,0$ мәніне жетсе, оның көрінетін жарқылының күшеюі қанша есе болды?

1. Бүркіт шоқжұлдызындағы 1918 жылғы жаңа жұлдыз жылтырау максимумында $M = -8^m,8$ абсолюттік мәнге ие болды. Мыналарды анықтаңыз: а) ол Күннен қанша есе жарық болды?; ә) егер оның көрінетін жұлдыздық шамасы $m = -1^m,1$ -ге тең болса ол қандай қашықтықта болды? б) ол қандай қашықтықта толған Ай сияқты жарық көрінетін еді, толық Айдың көрінетін жылтырауы $-12^m,5$ -ге тең.

2. Кастор екілік жұлдызы көрінетін жұлдыздық шамалары $+2,0$ және $+2,8$ -ге тең жұлдыздардан тұрады. Кастордың көрінетін жұлдыздық шамасын анықтаңыз.

3. Егер төрт еселенген жұлдыздың бірінші компонентінің жұлдыздық шамасы $m_1=2,72$, екінші компоненттікі $m_2=3,12$, үшінші компонент біріншісінен төрт есе әлсіз, ал төртінші компонент екіншісінен 5 есе әлсіз болса, оның жұлдыздық шамаларындағы қосынды көрінетін жылтырауын анықтаңыз.

4. Капелланың визуалды жылтырауы $m = +0^m,21$ -ге, ал оның серігінікі $m = \pm 10^m,0$ -ге тең. Аталған жұлдыздардың түс көрсеткіштері тиісінше $+0^m,82$ және $1^m,63$ -ке тең -ге тең. Капелланың визуалды және фотографиялық жарықтығы оның серігінің тиісті жарықтығынан қанша есе көп екенін анықтаңыз.

5. Егер бірінші жұлдызда жылтырау $2^m,2$ -ден $3^m,5$ -ке дейін, екінші жұлдызда $3^m,3$ -тен $14^m,2$ -ге дейінгі шектерде ауытқитын

болса, Персейдің β және Акқудың χ жұлдыздарының визуалды жылтырауы қанша рет өзгеретінін анықтаңыз.

6. Капелла екілік жұлдызының массаларының сомасын анықтаңыз, олардың орбиталарының үлкен жартылай осі $0,85$ а.б.-ке, ал олардың айналу кезеңі $0,285$ жылға тең.

7. Жылтыраудың өзгеру амплитудасы $1,5$ жұлдыздық шамаға тең екені, ал беттік бірліктің жарықтығы тұрақты болып қалатын болса, цефеиданың радиусы қанша рет өзгереді?

8. Егер Акқудың χ жұлдызының максимумы 20 мамырда болған болса, онда келесі үш жылдағы оның максимумы қашан болды? Жұлдыздың жылтырауының өзгеру кезеңі $405,6$ тәулікке тең.

9. Геркулестегі 1934 жылғы Жаңа спектрде қара сызықтар қалыпты жағдайға қатысты көк аяққа қарай жылжытылды. Толқын ұзындығы $\lambda_0 = 4341 \text{ \AA}$ болатын H_γ сызығы $10,1$ А-ға жылжып кетті. Жұлдыздың қабықшасының кеңею жылдамдығын анықтаңыз.

Бақылау сұрақтары:

1. Гидраның ϵ екілік жұлдызының айналу кезеңі $15,3$ жыл, динамикалық параллаксы $0'',020$ және орбитаның үлкен жартылай осінің бұрыштық өлшемдері $0'',23$ екені белгілі. Жартылай осьтің сызықтық өлшемдерін және компоненттердің массаларының қосындысын анықтаңыз.

2. $\alpha = 2'',87$ және $T = 317,5$ жыл болатын β 7642 екілік жұлдыздың динамикалық параллаксын есептеңіз. Алынған мәнді $0'',088$ -ге тең тригонометриялық параллакстың мәнімен салыстырыңыз және айырмашылықтарды түсіндіріңіз.

3. Жылтырауы $3,953$ тәулікте өзгертін тұтылатын айнымалы жұлдыздың спектрінде орташа орналасуына қатысты сызықтар толқынның қалыпты ұзындығынан мезгіл-мезгіл қарама-қарсы бағытта $1,9 \cdot 10^{-4}$ және $2,9 \cdot 10^{-4}$ шамасына ауысады. Осы жұлдыздың құрамдас бөліктерінің массасын есептеңіз.

4. Жылтыраудың минимумында Цефейдің δ визуальды жұлдыздық мәні $+4^m,3$ -ге, ал Үшбұрыштың R жұлдызында ол $+12^m,6$ -ді құрайды. Егер жылтырау оларда тиісінше $2,1$ және 760 есе өсетін болса, осы жұлдыздардың жарқырау максимумындағы жылтырауын анықтаңыз.

5. Диаметрі 76 см объективі бар үлкен рефракторға диск ретінде көрінетін екілік жұлдыздың компоненттері арасындағы ең үлкен қашықтық қандай ?

6. Кит әлемінің айнымалы жұлдызы максималды жылтырауда 2,5 шамаға, ал минимумда 9,2 шамаға жетеді. Оның минимумға қарағанда максимумда қанша есе жарқын екенін анықтаңыз.

7. Алгольдің ең төменгі минимумдарының бірі 3 қаңтардағч дүниежүзілік уақыттың $13^{\text{сағ}}55^{\text{минутына}}$ сәйкес келді. Егер тұтылатын айнымалы жұлдыздың жалтырауының өзгеру кезеңі 2,8673 тәулікке тең екені белгілі болса, ағымдағы жыл мен айдағы ең жақын минимум сәтін есептеңіз.

8. Егер олардың жылтырауы 0,93:0,07 қатынасында болса және олардың радиустары Күн радиусының 0,21 және 0,24 құрайтын болса, Алголь екілік жұлдызының құрамдас бөліктерінің беттік жарықтығының қатынасын анықтаңыз.

9. 1975 жылы табылған Жаңа аққу жылтыры $+21^{\text{m}}$ -ге жақын болып, максимумда $+1^{\text{m}},9$ -ға дейін ұлғайды. Егер жаңа жұлдыздардың орташа абсолютті шамасы максималды жылтырауда шамамен -8^{m} -ге болады деп есептесек, онда бұл жұлдыз жарқылға дейін және максималды жалтырауда қандай жарқырауға ие болды және бұл жұлдыз Күннен қандай қашықтықта орналасқан?

10. 1918 жылғы Жаңа Бүркіт спектріндегі $H_{\beta}=4861\text{Å}$ және $H_{\gamma}=4340\text{Å}$ эмиссиялық сутегі сызықтары күлгін ұшқа $39,8\text{Å}$ және $35,6\text{Å}$ -ға жылжытылды, ал 1975 жылғы Жаңа Аққу спектрінде $40,5\text{Å}$ және $36,2\text{Å}$ -ға жылжытылды. Осы жұлдыздар шығарған газ қабықшаларының кеңею жылдамдығының мәндерін анықтаңыз.

Әдебиеттер:

1. Телегина О.С. Астрономия. / Учебно-методическое пособие для практикума. – Костанай: КГПУ им. У. Султангазина, 2018. – 148с.

2. Кононович Э.В., Мороз В.И. Общий курс астрономии: Учебное пособие /Под ред. В.В. Иванова. Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 544 с. (Классический университетский учебник).